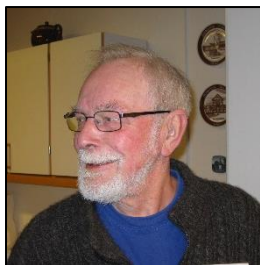

Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark

(Af Leif Horsmark)

”Klip fra en doktordisputats”.

Af lektor, dr.phil. Charlotte Appel, Institut for Historie og Samfundsforhold. RUC.

Tredje påskedag, den 17. april 1688 blev en fattig tjenestepige ved navn Mette Jensdatter begravet på Vonsild kirkegård syd for Kolding, selvom hun ikke hørte sognet til. Den korte beretning om hendes liv og sørgelige endeligt skyldes vi Vonsild-præsten, Johannes Rüde, der i sin kirkebog bl.a. berettede, at Mette som barn var blevet gudfrygtigt opdraget og siden havde lært sig selv at “læse i prentede bøger”. Hun havde tjent forskellige steder, men var kommet ”til fald”, dvs. havde født et barn uden for ægteskab, og boede nu alene i den lille landsby Strårup, hvor hun “hawer leffvet i armod oc kunde intet svare til kongl. skatter”. Fra Mettes bror havde pastor Rüde hørt, hvordan hun ca. syv uger tidligere havde begivet sig af sted til fastelavnsmarked i Kolding for at købe sig en historie “som Peders sølff nøgel oc andre slige”. Men på vejen hjem var hun åbenbart faret vild og var derved “kommen til sit dødzsted” på den lille sti, hvor man mange uger senere fandt hendes lig.

Oplysningerne om Mette Jensdatter er ikke mindst interessante, fordi det alene er pga. de særlige omstændigheder omkring hendes død (og pga. Vonsildpræstens interesse for de mennesker, han levede iblandt), at vi pludselig konfronteres med en dimension af 1600-tallets dagligliv, som der ellers sjældent berettes om: En tjenestepige, der havde lært sig selv at læse, og som endda var så ivrig efter at få fat i nyt læsestof, at hun begav sig ud på en lang, kold og som det viste sig farefuld tur. Spørgsmålet melder sig derfor straks: Var Mette Jensdatter en ener? Eller var hun måske snarere en blandt mange jævne mænd og kvinder, der på dette tidspunkt havde fået adgang til det trykte medium?

Hvor og hvordan blev der i det hele taget undervist i læsning? Hvem fik mulighed for at lære læsningens kunst? Hvordan fordelte færdighederne sig mellem mænd og kvinder, land og by, og forskellig økonomisk og social baggrund? Og kunne der iagttages en udvikling over tid?

Andet hovedfelt gælder anvendelsen og udbredelsen af det trykte medium. Hvordan var bogproduktion og bogdistribution organiseret i denne periode, hvor det typografiske medium stadig var nyt? Hvorvidt (og hvordan) forsøgte stat og kirke at regulere og påvirke brugen af det trykte ord? Hvilke former for tryk blev produceret med henblik på et bredere publikum? Hvor meget blev trykt - og hvad kostede de forskellige tryksager? Og hvordan forholder mængden og arten af de bevarede bøger sig til det, der i sin tid forlod trykpresserne?

Endelig har jeg prøvet at besvare spørgsmålet om, hvorvidt de forskellige tryksager, der var henvendt til “den menige mand”, rent faktisk kan ses at være nået ud til det “intenderede publikum”. Det er en af afhandlingens grundlæggende antagelser, at læsning og bogmarked var to sider af samme sag og derfor må behandles i sammenhæng.

Med så mange, forskelligartede spørgsmål, siger det næsten sig selv, at der ikke findes et enkelt kildemateriale, hvor man kan gå hen og finde svar på de stillede spørgsmål. I løbet af forskningsprocessen har hun derfor været vidt omkring. Hun har bl.a. analyseret lovgivningsmateriale, visitatsbøger, kirkebøger, skolefundatser, kirke- og skole-regnskaber, tingbøger, skattemandtal, skifter, boghandlerkataloger og -annoncer, bibliotekskataloger og sidst men ikke mindst af de gamle tryk selv, deres forord og hovedtekster samt deres fysiske fremtræden. Derudover har hun gjort flittig brug af megen kirkelitteratur- og boghistorisk forskningslitteratur samt en stor samling af lokalhistoriske studier.

Hvad fandt hun ud af? Hun fremhæver nogle af de resultater, der kan sætte Mette Jensdatter og hendes “bogbrug” i perspektiv. Hun har bl.a. kunnet vise, at den danske kirke - ligesom sin svenske søsterkirke - førte en aktiv katekismuspolitik. Man ønskede, at børnene skulle kunne tilegne sig et pensum, der konstant blev udvidet (De ti bud, Fader Vor, Trosbekendelsen, dåbens og nadverens sakramenter, alle med forklaringer, og efterhånden også med den såkaldte hustavle og andre tillæg). Derfor anbefalede man, at børnene skulle lære at “læse prent” eller “læse i bog”. Når de først havde lært at læse “indenad”, som det også hed, kunne de bagefter bedre lære at læse stoffet “udenad”. En bred vifte af gejstlige initiativer kan påvises op gennem 1600-tallet: fra påbudt registrering af de undervisningspligtige børn, til organisering af praktisk undervisning og udgivelse af undervisningsmateriale.

At læse i prent var altid det første man lærte. Undervisningen heri lå forud for og var adskilt fra undervisning i skrivning - og dermed sammenhængende læsning af skrift. Her er en af grundene til, at mange historikere tidligere har været af den opfattelse, at landbefolkningen overvejende bestod af analfabeter. Man har mødt bønder, der blot underskrev deres fæstebreve med bomærker eller initialer, eller gik til degnen for at få læst et brev, de havde modtaget. Men de samme bønder kan altså sagtens have været i stand til at læse bøger.

I et samfund præget af fundamental ulighed mellem mænd og kvinder, herskede der på ét punkt i hvert fald principiel lighed mellem kønnene, nemlig som kristne sjæle over for Vor Herre. Hendes undersøgelse viser, at mange forældre har sørget for også deres døtres undervisning i basal læsefærdighed, ligesom vi konkret (i Pastor Rüdes biografier og flere andre steder) støder på mange ganske jævne kvinder, der kan “læse i bøger prent”. Men dermed holdt ligheden også op. Det var næsten udelukkende drenge, der fik lov at klatre højere op i færdighedshierarkiet og tilegne sig de for erhvervsudøvelsen ofte nyttige skrive- og regnekundskaber.

Det skyldtes også, at selve læseundervisningen var billig, nogle steder endda helt gratis. For skrivning og regning skulle der imidlertid betales ganske pæne beløb.

Undervisningens organisering (eller mangel på samme) kan igen forklare misforståelser i ældre forskning. Der fandtes stort set ingen skoler i betydningen skolebygninger eller -institutioner i 1600-tallet. De kom først for alvor med rytterskolerne i 1721 og de forordnede landsbyskoler fra 1739 og fremefter. Men der blev "holdt skole" i hver eneste købstad og i stort set hvert eneste sogn i betydningen: Der blev undervist! I købstæderne kan man påvise et helt hierarki af skoler: Fra latinskolen og den største "danske skole" med en privilegeret skrive- og regnemester i spidsen, over andre mindre skoler med fokus på læsning og ned til den helt uformelle undervisning, hvor bl.a. håndværkerkoner, tidligere (evt. handicappede) soldater og fattigfolk havde fundet en lille, men vigtig indtægtskilde ved at undervise de mindste i boglæsning.

På landet har der været betydelige forskelle både regionalt og mellem de enkelte sogne. Men ved 1600-tallets udgang synes det at have været muligt at rekvirere undervisning i basal læsning i så godt som hvert eneste sogn landet over. Dermed ikke sagt, at alle lærte at læse. For mange familier i små og trængte kår har det slet ikke været på tale. Men det trykte ord kom stadig længere og videre ud i samfundet. Med et voksende antal læsekyndige i lokalsamfundene må det også være blevet stadig lettere at få konkret inspiration og støtte, hvis man som Mette Jensdatter selv ville forsøge sig udi læsningens kunst.

I ældre fremstillinger støder man ofte på oplysninger om, at bøger var så dyre, at det alene af den grund var udelukket, at almindelige mennesker kunne komme i nærheden af læsestof: En bibel kostede det samme som en okse, en salmebog det samme som en ko. Sådanne priser kendes fra kirkeregnskaber, hvor man har betalt for kirkernes store og fint indbundne bøger.

Men læsestof kunne erhverves til helt andre priser, hvis blot man gik efter mindre formater, billigere papir, beskedne papirindbindinger - eller eventuelt købte bogen helt uden bind. Mette Jensdatter havde således lånt 4 skilling til bogindkøb af sin bror, før hun begav sig til Kolding.

For mig var det i hvert fald nyt, at mange personer fra de lavere klasser og bønder i 1600-tallet kunne læse trykte bogstaver, men ikke skrive sit eget navn.

Disputatsen blev forsvaret med succes mandag den 11. juni 2001 på Roskilde Universitetscenter.

Officielle opponenter var dr. phil. John T. Lauridsen, forskningschef ved Det kongelige Bibliotek og dr. pæd. Gunhild Nissen, professor i historie ved Institut for Historie og Samfundsforhold, RUC.